

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Գ. ՉՈՐԵՔՅԱՆԻ ՏԵՂԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՀԱՅԿ ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո սկսվում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պատմության ամենածանր և դժվարին շրջաններից մեկը: Ստալինյան բռնատիրական քաղաքականությունը չէր կարող շրջանցել եկեղեցին:

Հայ բուլշևիկները, ում համար աթեիստական գաղափարախոսության տարածումը գլխավոր նպատակ էր, ծայրահեղ հակաեկեղեցական վերաբերմունք էին դրսևորում՝ ամեն կերպ հալածելով եկեղեցուն: Իրենց նպատակներին հասնելու համար նրանք կիրառում էին հնարավոր բոլոր միջոցները. եկեղեցիների փակում, հոգևորականների հալածանք, աքսոր, բանտարկություն, ֆիզիկական հաշվեհարդար և այլն:

Խորհրդային իշխանությունների հակաեկեղեցական պայքարը հասնում է այն աստիճանի, որ պետական անվտանգությանը հանձնարարվում է վերջնականապես վերացնել հայոց եկեղեցին: Այս գործը ամբողջովին հաջողելու համար իշխանությունները սկսում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանի սպանությունից՝ այդպես փորձելով գլխատել և վերացնել եկեղեցին:

Ուստի, կաթողիկոսի խորհրդավոր մահը բռնությունների ու ահաբեկչությունների գագաթնակետն էր: Իշխանությունները, նախ մեկուսացնում են կաթողիկոսի մտերիմներին, ապա 1938 թ. ապրիլի 5-ի լույս 6-ի գիշերը խորանում նրան: Խաղաղ պայմաններում կաթողիկոսի սպանությունը, որը կառավարության կողմից ներկայացվում էր որպես սրտի կաթված, աննախադեպ գոյությունը: Հիմնովին թալանվում է Մայր Աթոռը, և նույնիսկ Էջմիածինն ընդհանրապես փակելու և թանգարանի վերածելու խնդիր էր դրվում:

Կաթողիկոս Մուրադբեկյանի մահից հետո Էջմիածին է վերադառնում Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը և ստանձնում հայ եկեղեցու ղեկավարումը: Արքեպիսկոպոս Չորեքյանը հետզհետե փորձում է կարգավորել եկեղեցու գործերը: Նրան հաջողվում է վեհափառի բռնագրավված ունեցվածքից, որը չմարված հարկի դիմաց առգրավվել էր Վաղարշապատի ֆինբաժնի աշխատակիցների կողմից, ինչ-որ մաս վերադարձնել:

Կոմունիստների հիմնական խնդիրն էր վերջնականապես ժողովրդին զրկել իր ազգային կրոնական ինքնությունից, իսկ դրա համար հարկավոր էր ոչ թե խզել եկեղեցու հետ կապերը՝ դրանով իսկ ձգձգելով և ուշացնելով ազգի ուծացումն ու դիմագրկումը, այլ պարզապես վերացնել եկեղեցին:

Խորհրդային իշխանությունների հակակրոնական և հակաեկեղեցական դիրքորոշումը ինչ-որ տեղ վտանգավոր էր իշխանությունների համար, քանզի ցույց էր տալիս կոմունիստական կարգերի բռնատիրական ու աթեիստական դեմքը, և դա սթափեցման առիթ է դառնում, ուստի արտասահմանյան հանրության մոտ իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար իշխանությունը պետք է ապացուցեր, որ Խորհրդային Հայաստանում տիրում է իսկական ժողովրդավարություն և կրոնական ազատություն:

1940 թ. սկզբներին պետության և եկեղեցու հարաբերություններում արդեն նկատվում են որոշ տեղաշարժեր:

Նույն թվականի փետրվարի 7-ին Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը հանդիպում է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանի հետ: Ի շարս այլ հարցերի քննարկվում է Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգման հարցը, ինչպես նաև արքեպիսկոպոս Չորեքյանը ստանում է թույլտվություն՝ գումարելու Ազգային եկեղեցական ժողով՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրելու համար¹:

Ստանալով իշխանությունների համաձայնությունը՝ Գևորգ արքեպիսկոպոսը հեռագրեր է ուղարկում արտասահմանյան թեմերին՝ առաջիկա Ազգային եկեղեցական ժողովին պատգամավորներ ուղարկելու խնդրանքով:

¹ ՀԱԱ, 409, ց.1, գ. 717, թ. 2:

1941 թ. ապրիլի 10-13-ին տեղի ունեցած Ազգային եկեղեցական ժողովը, մասնակիցների բավարար քանակ չլինելու պատճառով, չի կարողանում կաթողիկոս ընտրել և որոշվում է Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին թողնել ղեկավարելու Հայ առաքելական եկեղեցին՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Ազգընտիր տեղապահ: Վերջին կարգավիճակը դեռ անորոշ ժամանակ ձգվելու էր, որովհետև 1941 թ. հունիսի 22-ին սկսվում է Հայրենական Մեծ պատերազմը, և այլ եկեղեցիների հետ Հայ առաքելական եկեղեցին ևս իր հերթին 1941 թ. հուլիսի 5-ին ի դեմս Գերագույն հոգևոր խորհուրդի կոչ է հղում աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդին՝ ըմբոստանալու և պայքարելու ընդհանուր թշնամու դեմ.

«...Ս. Էջմիածնի Ծայրագոյն Հոգետոր իշխանութիւնը անկարող է անտարբեր ականատես հաղիսանալ, նա՛ ի դեմս Հայ եկեղեցու ու հայ ժողովրդի՝ բողոքում է կատարուած այս անարդարութեան դէմ: Բայց եւ հոգով ուրախ է եւ մխիթարված, որ այս պատմական վարկեանին իր հոգետոր զաւակներն էլ միա ժողովուրդների հետ ոգետութեամբ եւ ազնութեամբ կատարում են իրենց ժողովրդական, քաղաքացիական ու պետական պարտականութիւնները:

Ս. Էջմիածինը յորդոր է կարդում նաեւ արտասահմանի հայութեան ըստ ամենայնի օժանդակել Հայրենիքի մեծ եւ արդար գործին, նպաստելով նորա յաջող լուծման...»²:

Նույն թվականի հուլիսի 30-ին ժողովրդին ուղղված իր երկրորդ կոչով Գերագույն հոգևոր խորհուրդը նշում է, որ Խորհրդային Միության հաղթանակը հայ ժողովրդի հաղթանակն է, և յուրաքանչյուր հայ, ով մտահոգված է իր հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի բարգավաճմամբ, կաջակցի և կպաշտպանի Խորհրդային Միությանը³:

Գևորգ արքեպիսկոպոսը, դիմելով ողջ հայությանը, ակնկալում էր նաև Սփյուռքում գործող նվիրապետական աթոռների աջակցությունը: Ի դեմս Խորհրդային Հայաստանի՝ համայն հայությունը տեսնում էր իր գոյության միակ հանգրվանը, ուստի ցանկացած հարված Խորհրդային Միությանը կոր-

² ՀԱԱ, 409, ց.1, գ. 270, թ. 1:

³ ՀԱԱ, 409, ց.1, գ. 271, թ. 5:

1943 թ. փետրվարի 2-ին ազգընտիր տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը կոչով դիմում է հայ ժողովրդին՝ ոգևորելով և գոտեպնդելով համայն հայությանը: Անդրադառնալով սփյուռքահայությանը՝ Չորեքյանը հատկապես դիմում է ամերիկահայերին, որոնք հեռու էին պատերազմի վտանգներից, և իրենց ֆինանսական նվիրատվություններով մշտապես օգնել էին խորհրդային բանակին՝ հույս հայտնելով, որ այսուհետև ևս կշարունակեն իրենց հանգանակություններով նպաստել հաղթանակի գործին:

Ամերիկահայությունը մեծ ոգևորությամբ է ընդունում Չորեքյանի կոչը: Նույն թվականի մարտի 7-ին Նյու Յորքում կազմակերպվում է միտինգ, որի ժամանակ ընտրվում է կոմիտե, որը պիտի «Սասունցի Դավիթ» ֆոնդի համար հանգանակություններ կազմակերպեր: Կոմիտեում ներգրավվում են ամերիկահայ մտավորականության կարկառուն դեմքերը: Իսկ կոմիտեի հիմնական դերակատարներից էր Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը, ում կոչերը մեծ ոգևորություն են առաջացնում ամերիկահայերի շրջանում, և նրանք առատորեն հանձնում են իրենց խնայողությունները տանկային շարայում կառուցելու համար: Կոմիտեի ստեղծումից մեկ ամիս անց Գարեգին արքեպիսկոպոսի ջանքերով հայրենիք է փոխանցվում 15 հազար 580 դոլար:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան ստեղծման համար բարեգործական հանգանակություններ են կազմակերպվում նաև ԱՄՆ-ի արևմուտքում, որի առաջին մոծումը՝ 40 հազար ամերիկյան դոլար, 1943 թ. հունիսին Նյու Յորքից ուղարկվում է Էջմիածին: Այնուհետև հանգանակվում են երկրորդ՝ 20 հազար և վերջին՝ 10 հազար 600 դոլար մոծումները⁶: Բարեգործական հանգանակություններ են կազմակերպում նաև արգենտինահայերը, որից գոյացած 5580 ամերիկյան դոլարը թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Խաչատրյանի միջոցով ուղարկվում է Էջմիածին:

Արձագանքելով Գարեգին արքեպիսկոպոսի կոչին՝ համազգային հանգանակության այս ծրագրին իր ակտիվ մասնակցությունն է բերում ՀԲԸՄ (Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն)՝ այդպիսով նաև դառնա-

⁶ Ստեփանյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 142:

լով գործի կազմակերպիչը⁷: Միության բարեգործական ձեռնարկները այսքանով չեն ավարտվում: Պատերազմի ողջ ընթացքում հանգանակությունների միջոցով հսկայական օժանդակություն է ցուցաբերվում ինչպես մայր հայրենիքին՝ դրամական միջոցների, տարաբնույթ հագուստեղենի ու դեղորայքի տեսքով, այնպես էլ հայկական տարբեր համայնքներում համատարած աղքատության դատապարտված հայ չքավորներին:

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին անգնահատելի է դառնում սփյուռքահայության նյութական օժանդակությունը: «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման գործին իրենց մասնակցությունն են բերել աշխարհասփյուռ հայերը սփյուռքի գրեթե բոլոր համայնքներից՝ ԱՄՆ, Արգենտինա, Կիպրոս, Հորդանան, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Պաղեստին, Եթովպիա և այլն: Հայկական բոլոր գաղթօջախներում դրամական միջոցների հանգանակության գործը լիովին դրված է եղել հայ առաքելական եկեղեցու սպասավորների և հայկական կառույցների վրա:

Այդ տարիներին թափուր էր նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո հայրապետական աթոռը, քանի որ Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի մահից հետո (1939 թ. նոյեմբերի 9) նոր կաթողիկոս չէր ընտրվել, և միայն 1943 թ. մայիսի 10-ին Անթիլիասում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովում միաձայն կաթողիկոս է ընտրվում Ամերիկայի թեմի առաջնորդ, նվիրյալ հոգևորական Գարեգին Հովսեփյանը, որը, սակայն, պատերազմական տարիների դժվարությունների պատճառով Լիբանան է ժամանում միայն երկու տարի հետո⁸:

Անդրադառնալով Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրությանը՝ «Ազդարարը» նշում է, որ երեք տարի թափուր մնացած Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցրեց ամենաարժանավորը, ով դեռևս Գևորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիներին ժողովրդական բանախյուսության մեջ փնտրում էր ժողովրդի զգայնությունը, բաղձանքը, տենչերը՝ գրի առնելով «Սասնա ծռեր» և «Ռուս-տամ Զալ» ժողովրդական էպոսները: Նրա կյանքը ԽՍՀՄ-ում 1920-30-ական

⁷ Համազասպյան Վ., Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը և Հայաստանը, Երևան, 2001, էջ 227:

⁸ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 532:

թվականներին և ապա ԱՄՆ-ի թեմի առաջնորդի պաշտոնում բավականին անհանգիստ էր, ով ամենուր սիրո և եղբայրության առաքյալը հանդիսացավ և անբասիր ծառայությամբ բարձրացավ կաթողիկոսական աթոռին⁹:

Կիլիկիո կաթողիկոս ընտրվելու կապակցությամբ ինքը՝ Գարեգին վեհափառը, նշում է.

«...Մենք չենք գնում այնտեղ մեր ծերութեան օրերը հանգիստ վայելելու, մենք գնում ենք այնտեղ մի նոր կեանք սկսելու, ավելի ճիշտ մեր վերջին նախորդների՝ Տ. Սահակ, Գուրգեն և Պետրոս կաթողիկոսների օրով մկսած կեանքը բարգաաճելու: Մեր նպատակն է Անթիլիասի կաթողիկոսարանը կրօնական կեդրոնի հետ, եթե կամենայ Աստուած, դարձնել և մշակոյթի կեդրոն լայն հասկացողութեամբ»¹⁰:

Եվ իրոք, անգնահատելի է եղել Գարեգին Հովսեփյանի գործունեությունը բոլոր ոլորտներում՝ հայագիտության, հայապահպանության, սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի շուրջ համախմբելու, Հայ եկեղեցու միասնականությունը պահպանելու, ինչպես նաև Կիլիկիո կաթողիկոսության և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միջև տարածայնությունները հարթելու գործում: Գարեգին Հովսեփյանը Կիլիկիո կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ ներկա է եղել և նախագահել է Էջմիածնում գումարված ազգային եկեղեցական ժողովը (1945, հունիսի 16), որտեղ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանն ընտրվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Գարեգին Հովսեփյանի՝ կաթողիկոս ընտրվելու կապակցությամբ բազմաթիվ հեռագրեր և շնորհավորագրեր են ստացվում ինչպես սփյուռքահայ համայնքներից, այնպես էլ հայրենիքից՝ Գևորգ արքեպիսկոպոսի կողմից:

1944 թ. փետրվարի 29-ին հանդիսավոր պայմաններում տանկային գվարդիական զորամասին է հանձնվում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը¹¹:

Հարկ է նշել նաև, որ պատերազմի ընթացքում Թեհրանի հայ համայնքի մի խումբ հայրենասերների նախաձեռնությամբ ձեռնարկվում է մի նոր՝ Մար-

⁹ «Ազդարար», 1942-1943թթ., հ 30, էջ 5:

¹⁰ Տերչանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 66-67:

¹¹ «Էջմիածին», 1944 թ., փետրվար-մարտ, էջ 3:

շալ Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյուն կառուցելու մտադրություն, որին բնականաբար իր մասնակցությունն է բերում նաև հայ եկեղեցին՝ այս նախաձեռնությամբ ևս համակելով ողջ Սփյուռքը:

Պատերազմի և եկեղեցական հարցերի մասին հատկանշական է 1944 թ. փետրվարի 4-ին Ազգընտիր տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքշաբթի հարցազրույցը անվանի գրող Ավետիք Իսահակյանի հետ, որտեղ Չորեքշաբթը մանրամասն խոսում է Սփյուռքից ստացված դրամական միջոցների մասին:

Իսահակյանի այն հարցին, թե ինչպես արծագանքեցին արտասահմանի հայկական շրջանները տեղապահի վերաբերմունքին, Գևորգ Սրբազանը պատասխանում է.

«Հայրենական պատերազմի առթիւ մեր ուղղած կոչերն ու դիմումները աշխարհում սփռուած հայութեանը - ուր հայ համայնքներ եւ եկեղեցիներ կան - ջերմ արծագանք գտան: Ամերիկայում, Եվրոպայում եւ արեւելքում հայ հաջերմ արծագանք գտան: Ամերիկայում, Եվրոպայում եւ արեւելքում հայ համայնքները միտինգներ կազմեցին, մեծ ոգեւորութեամբ ընտրուեցին հանձնախմբեր տնտեսական ու բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալու սովետական ժողովուրդին գերմանո-ֆաշիստական զաւթիչների դէմ մղուող Հայրենական պատերազմում: Ստացուեցին դրամական գումարներ, նպաստ մեր պանծալի Կարմիր բանակին, ու «Սասունցի Դաթի» տանկային զօրասին կազմելու համար. նաեւ դեղեր: Դրամական այդ օժանդակութիւնները եկան Նիւ Եորկից, Ֆրեզնոյից, Բուէնոս Այրէսից, Սիրիայի քաղաքներից, Կիպրոս կղզուց, Թավրիզից, Սփահանից եւ այլ վայրերից. անընդհատ շարունակում են հանգանակութիւնները, ինչպէս եւ գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդան ընդդէմ ֆաշիզմի. նպաստ խորհրդների մեծ Միութեան եւ Հայրենական պատերազմի հաղթանակի»¹²:

Սփյուռքահայությունը թշնամու դեմ մարտնչում էր նաև դաշնակից երկրների բանակներում, պարտիզանական շարժումներում, ինչպես նաև ընդհատակյա գործունեությամբ: Նրանցից շատերը դարձան այդ երկրների ազ-

¹² Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1938-1955 թթ.), գիրք 2, կազմող՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1999, էջ 207:

գային հերոսներ, ոմանք էլ՝ որպես բանակների բարձրաստիճան հրամանատարներ: Միայն ԱՄՆ-ի բանակում պատերազմին մասնակցում էին 20 հազար հայեր¹³:

Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմին Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդների հետ միասին հայ ժողովուրդը ևս ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունեցել ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախման և նրա նկատմամբ տարած պատմական հաղթանակի գործում, որտեղ իր անուրանալի ջանքերն է ներդրել հայ եկեղեցին՝ միավորելով աշխարհասփյուռ հայության օժանդակությունը: Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել է ավելի քան 500 հազար հայ զինվոր¹⁴, սպա և գեներալ, որոնցից շորջ 200 հազարը զոհվել են մարտերում, իսկ 70 հազարը պարգևատրվել են մարտական ջրանշաններով ու մեդալներով¹⁵:

Պետության և եկեղեցու հարաբերությունների կարգավորմանը զուգահեռ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը հետզհետե փորձում է վերականգնել տարիներ առաջ կորցրած իր իրավունքներն ու հեղինակությունը: Եկեղեցուն առնչվող բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ աստիճանաբար փոխվում է Խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը: 1944 թ. սկսվում է հրատարակվել «Էջմիածին» ամսագիրը:

Նույն թվականի հունիսի 12-ին Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը դիմում է հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հովհաննիսյանին՝ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը վերաբացելու և այն ֆինանսավորելու վերաբերյալ՝ նշելով, որ այդ ճեմարանի շրջանավարտներն են, որ հետագայում պիտի կառավարեն հայ եկեղեցին ու եկեղեցական հաստատությունները, հոգան հայ ժողովրդի կրոնական, բարոյական և կրթական կարիքները¹⁶:

¹³ Հարությունյան Կ., Հայ ժողովուրդի մասնակցությունը Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմին, Երևան, 2001, էջ 32-33:

¹⁴ Գ. Խաչատրյանի Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2005, հ 3, էջ 24) հոդվածում մասնակից հայ զինվորների թիվը նշված է ավելի քան 600 հազար:

¹⁵ Հարությունյան Կ., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941 - 1945 թթ.), Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1995, հ 1, էջ 46:

¹⁶ Վավերագրեր, նշվ. աշխ., էջ 222-223:

Ազգընտիր տեղապահը, մտահոգված լինելով փակված եկեղեցիներով ու արքայական հոգևորականների ճակատագրով, դիմում է իշխանություններին՝ փորձելով վերաբացել երբեմնի մեծ համբավ ունեցող վանքերն ու եկեղեցիները, ինչպես նաև արքայականությանը ազատել բանտարկված եկեղեցականներին. 1920-40 թթ. ընթացքում մոտ 300 հայ հոգևորականներ բանտարկվել ու արքայվել էին:

Ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախումով սփյուռքահայության համար նոր նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Թուրքիային հողային պահանջներ ներկայացնելու ուղղությամբ, և այս առումով Սփյուռքում սկսվում են հանջներ ներկայացնելու ուղղությամբ, և այս առումով Սփյուռքում սկսվում են հանջներ ներկայացնելու ուղղությամբ, և այս առումով Սփյուռքում սկսվում են հանջներ ներկայացնելու ուղղությամբ, և այս առումով Սփյուռքում սկսվում են հանջներ ներկայացնելու ուղղությամբ:

Առաջադիմական տարբեր կազմակերպությունների հետ միասին հուլիսին: Առաջադիմական տարբեր կազմակերպությունների հետ միասին հուլիսին: Առաջադիմական տարբեր կազմակերպությունների հետ միասին հուլիսին:

Նույն ժամանակներում Սփյուռքում հաճախ էին հնչում հայ եկեղեցին մասնատելու կոչեր՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գերագահությունը վերացնելու, Սփյուռքի թեմերը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայությանը հանձնելու վերաբերյալ:

Հատկապես ակտիվ էր ամերիկահայ մամուլը: 1944 թ. հունիսի 21-ին Բոստոնում լույս տեսնող «Պայքար» օրաթերթը, անդրադառնալով այս խնդրին, նշում է, որ պետք է Ամերիկայի թեմը ընդգրկել Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության տակ: Այս առթիվ Կիլիկիո նորընտիր կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանը, ցանկանալով հարթել բոլորեքվող կրքերը, հանդես եկավ հայտարարությամբ.

«Ամերիկայի թեմը հանել էջմիածնի վերահսկողությունից և ենթարկել Կիլիկիո կաթողիկոսությանը, ոչ միայն համամիտ չենք, այլև համարում ենք ոչ օգտավետ: Հայոց հայրապետությունը և եկեղեցին մի է: Էջմիածնի հայրապետը նորա հոգևոր գլուխն է և Կիլիկիոյ կաթողիկոսը առաջ եղբայրը իւր պաշտոնով եւ իւր դիրքով»¹⁷:

¹⁷ Տերչանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 88:

Գարեգին Ա հայ քաղաքական կուսակցություններին կոչ էր անում ծեռնպահ մնալ նման վտանգավոր մտադրությունից, որը կարող էր մասնատել Հայ առաքելական եկեղեցին՝ այդպիսով թուլացնելով նաև եկեղեցու ունեցած դիրքերը: Ըստ Գարեգին Ա կաթողիկոսի՝ ինչպես Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, այնպես էլ Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունները, յուրաքանչյուրը իր հնարավորությունների և սահմանների մեջ պահելով իրենց ներքին վարչական ձևականությունները, պետք է օժանդակեն հայ եկեղեցու ամբողջության և բարոյական ներգործության զորացմանը: Մասնավորեցնելով խոսքը՝ կաթողիկոսը նշում է.

«...Իբրև ընտրյալ կաթողիկոս Տանն Կիլիկիո ոչ միայն էջմիածնի դեմ հյուլեի չափ հակառակ քայլ չենք անի, այլ և մեր բոլոր հնարավորություններով պիտի աշխատենք պահպանել մեր բարի և եղբայրական հարաբերությունները՝ օժանդակ հանդիսանալով նյութապես և բարոյապես էջմիածնի և Ամենայն Հայոց հայրապետության Աթոռին»¹⁸:

ԽՍՀՄ կառավարության 1944 թ. մայիսի 19-ի որոշմամբ ժողկոմխորհին կից ստեղծվում է կրոնական պաշտամունքների գործերի խորհուրդ՝ Ի. Պոլյանսկու ղեկավարությամբ: Այս քայլով Խորհրդային Միության բոլոր եկեղեցիներն ու կրոնները պետք է ուղղորդվեն պետական-աշխարհիկ կազմակերպության կողմից ի նպաստ պետական քաղաքականության:

1944 թ. Խորհրդային բանակը ազատագրում է Ղրիմը, որից հետո ղրիմահայերը, մեղադրվելով ֆաշիստական Գերմանիային օգնելու մեջ, աքսորվում են Ուֆա: Աքսորված ղրիմահայերը նամակով դիմում են արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին՝ ներկայացնելով իրենց ծանր վիճակը և, ակնկալելով օժանդակություն: Այս առիթով Ազգընտիր տեղապահը փորձում է ամեն ինչ անել՝ օգնեմակ է ուղարկում Մոսկվա՝ Ի. Ստալինին և Լ. Բերիային՝ խնդրելով, որ հայությանը թույլ տրվի վերադառնալ բնակության իր նախկին վայրերը՝ Ղրիմ կամ Հայաստան՝ նշելով, որ տեղահանված հայ բնակչությունը ապրում է անսովոր դաժան կյանքի պայմաններում, և որ նրանց մեջ չկա հայրենիքի հան-

¹⁸ «Էջմիածին», 1944 թ., հուլիս - օգոստոս, էջ 9:

դեպ մեղքի որևէ զգացում, այլ, ընդհակառակը, նրանք ազնվորեն կատարել են իրենց պարտքը հայրենիքի առջև: Չնայած պետք է նշել, որ այս տեղահանությունը Ղրիմից միակը չեղավ, նրան հետևեցին նորերը. ԽՍՀՄ եվրոպական մասից ու Կովկասից հայերը տեղահանվեցին Ղազախստանի, Ալթայի երկրամասի և Արևմտյան Սիբիրի ամայի վայրերը¹⁹:

1945 թ. ապրիլի սկզբին Ազգընտիր տեղապահը Մոսկվայում հանդիպում է Լավրենտի Բերիային՝ Ի. Ստալինի հետ առաջիկա հանդիպմանը նախապատրաստվելու և նրան ուղղված պահանջները ներկայացնելու համար: Իսկ արդեն ապրիլի 19-ին տեղի է ունենում նշանավոր հանդիպումը՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ի. Ստալինը Կրեմլում ընդունում է Ազգընտիր տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին: Հանդիպմանը մասնակցում էր նաև ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին կից կրոնական պաշտամունքի գործերի խորհրդի նախագահ Ի. Պոլյանսկին: Գևորգ Չորեքյանը Ի. Ստալինին ներկայացնելու համար պատրաստել էր 11 կետից բաղկացած մի զեկուցագիր, որտեղ ասվում էր հետևյալը.

«... Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս ապրող հայերի հայացքներն ուղղում են Սուրբ Էջմիածնի՝ ինչպես հոգեւոր օջախի վրայ, որն անցեալում եղել է նաեւ հայ ժողովրդի կուլտուր-լուսատրական կենտրոնը եւ ֆիզիկական գոյութեան պաշտպանը:

Սուրբ Էջմիածինը վերականգնելու համար եւ անհրաժեշտ կհամարէի նրան եւ Գերագոյն Պատրիարք-Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ընձեռել հետեւեալ իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, որոնք կապահովէին նրա մեծ թափի աշխատանքը՝ յօգուտ եկեղեցու եւ Հայրենիքի շահերի»²⁰:

Այնուհետև Ազգընտիր տեղապահը ներկայացնում է իր խնդրանքներն ու պահանջները Ի. Ստալինին՝ վերականգնել Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը, Էջմիածնին վերադարձնել նախկին հոգևոր ճեմարանի գրադարանը, թույլ տալ Էջմիածնին՝ ունենալ իր տպարանը, թույլ տալ «Էջմիածին» հանդեսի հատուկ բաժնում տպագրել գիտահետազոտական հոդվածներ հայագիտու-

¹⁹ Ստեփանյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 160:

²⁰ ՀԱՍ, 409, ց.1, գ. 739, թ. 17,18,19:

թյան բնագավառից, որոշել սուրբ Էջմիածնի վանքի սահմանները, Էջմիածնին վերադարձնել Ս. Հռիփսիմեի, Գեղարդի և Խորվիրապի վանքերը, թույլ տալ նորից կառուցել Զվարթնոց վանքը՝ ըստ Թորոս Թորամանյանի նախագծի, թույլ տալ արտասահմանի հոգևորականներին անհրաժեշտության դեպքում Կաթողիկոսի միջնորդությամբ գալ Խորհրդային Հայաստան, ինչպես նաև՝ եկեղեցական գործերով արտասահման մեկնել Էջմիածնի նշանակած թեմակալներին, թույլ տալ Սուրբ Էջմիածնին, առաջիկա մյուտնօրինության կապակցությամբ, 1946 թ. արտասահմանից հրավիրել եպիսկոպոսների ու թեմակալների, թույլ տալ Պետրանկի Երևանի բաժանմունքում բացել Սուրբ Էջմիածնի հատուկ օտարերկրյա վայրտային հաշիվ և այնտեղ կենտրոնացնել Էջմիածնի անվամբ արտասահմանյան թեմերից ստացվող դրամական միջոցները, թույլ տալ Գերագույն Պատրիարքին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, վանքի ու վեհարանի կարիքների համար արտասահմանից ստանալ ավտոմեքենաներ, գրամեքենաներ, թուղթ և այլն, ինչպես նաև ծանրոցներ՝ Էջմիածնի միաբանության կարիքների համար²¹:

Ի. Ստալինի հետ հանդիպմանը խոսվում է նաև Ազգային եկեղեցական ժողով անցկացնելու և կաթողիկոս ընտրելու թույլտվության, հայերի կարիքների, ինչպես նաև արևմտյան հողերի մասին: Ստալինը համաձայնվում է բավարարել տեղապահի բոլոր պահանջները, բացի Էջմիածնապատկան կավածքների խնդրից և նրա ներկայացրած զեկուցագրի վրա մակագրում է. «Համաձայն եմ: ԽՍՀՄ Ժողովմխորիի նախագահ Իոսիֆ Ստալին: 19. 4. 45 թ.»²²:

Ի. Ստալինի հետ Չորեքյանի հանդիպումով, ինչպես նաև առհասարակ Հայրենական մեծ պատերազմով նոր էջ է բացվում պետության և եկեղեցու հարաբերություններում. Ի. Ստալինը թույլատրում է անցկացնել Ազգային եկեղեցական ժողով և ընտրել կաթողիկոս: Հետզհետե եկեղեցին հնարավորություն է ստանում վերագտնելու իր իրավունքներն ու ապրելու խաղաղ կյանքով, վերաբացելու մի շարք եկեղեցիներ, չնայած դեռևս առկա էին բազմաթիվ դժվարություններ:

²¹ Վավերագրեր, նշվ. աշխ., էջ 256-258:

²² Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 169:

Առաջիկա Ազգային եկեղեցական ժողովին պատգամավորներ ուղարկելու նպատակով արքեպիսկոպոս Չորեքյանը ուղերձներ է հղում արտասահմանյան թեմերին, որին ոգևորությամբ արձագանքում են աշխարհի տարբեր անկյուններից՝ հայտնելով իրենց պատրաստակամությունը՝ մասնակցելու ժողովին:

Պատերազմից հետո՝ 1945 թ. հունիսի 16-ին, էջմիածնում տեղի է ունենում երկար սպասված Ազգային եկեղեցական ժողովի հանդիսավոր բացումը, որին ներկա էին 102 պատգամավոր՝ 28 հոգևորական, 74 աշխարհական: Ժողովի նախագահությունում էին Ազգընտիր տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանը, Երուսաղեմի պատրիարք Կյուրեղ Բ-ն, Եգիպտոսի առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոս Սիրունյանը, մասնակցում էին պատգամավորներ՝ Ամերիկայից, Եգիպտոսից, Անգլիայից, Բուլղարիայից, Թեհրանից, Իրանա-Հնդկական թեմից, Վրաստանից, Բաքվից, Ֆրանսիայից, Պաղեստինից, Հյուսիսային Կովկասից, Շիրակի թեմից, Այրարատի թեմից, Ատրպատականի, Մեծի Տանն Կիլիկիո թեմերից, Ռումինիայից, Նոր Նախիջևանից: Որպես հյուրեր՝ ներկա էին ԽՍՀՄ կառավարության ներկայացուցիչ՝ Միության ժողկոմխորհին կից կրոնական պաշտամունքների խորհրդի նախագահ Ի. Վ. Պոլյանսկին, այդ խորհրդի անդամ Կ. Յա. Պուգոն, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից Հայ լուսավորչական եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հարությունյանը²³:

Ազգային եկեղեցական ժողովում տեղապահի առաջարկով ողջույնի հռազիր է ուղարկվում Ստալինին, որտեղ մասնավորապես ասվում էր.

«... Մենք պարզ գիտակցում ենք, որ առանց Ձեր բարեացակամ վերաբերմունքի անկարելի կլինէր Հայ եկեղեցական կեանքի համար առաջնակարգ և պատմական նշանակութիւն ունեցող այս իրադարձութիւնը:

Ձեր շնորհիւ իրականացաւ հայ ժողովուրդի ազատագրումը և հայ պետականութեան վերածնունդը, և մեր անխախտ հաւատն է, որ Ձեր օրով պիտի

²³ Ստեփանյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 170:

իրականանան Սփիւռքի թափառական և հալածական հայութեան հայրենական յոյսերը»²⁴:

Հունիսի 22-ին Ազգային եկեղեցական ժողովը սկսում է կաթողիկոսի ընտրությունը: Հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն՝ գաղտնի քվեարկությամբ միաձայն Ծայրագույն Պատրիարք Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը:

Հունիսի 25-ին տեղի է ունենում Ազգային եկեղեցական ժողովի վերջին նիստը, որտեղ Ամենայն Հայոց նորընտիր կաթողիկոս Գևորգ 2-ի առաջարկությամբ կրկին երախտագիտական հեռագիր է ուղարկվում Իոսիֆ Ստալինին, որի վերջաբանում ասվում է.

«Մենք մեծ հույս ունենք, որ Սովետական Միության պետական և քաղաքագիտական իմաստությունը կգտնի նաև միջոց ու ճանապարհ վերացնելու այն անարդարությունը, որին ենթարկվեց մեր ժողովուրդը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում»²⁵:

Ինքնին հասկանալի է կաթողիկոսի նման դիվանագիտական վերաբերմունքը Ի. Ստալինի և նրա գործունեության նկատմամբ, չէ որ հենց նա էր թույլատրել անցկացնել կաթողիկոսի ընտրություն և բավարարել եկեղեցու պահանջները: Չորեքյանը, փորձառու դիվանագետի նման, փորձում է վերականգնել եկեղեցի-պետություն հարաբերությունները:

Հայ պատմագիտության մեջ իշխող կարծիքի համաձայն՝ խորհրդային իշխանությունը, իբր, գնահատելով հայ եկեղեցու ներդրումը և վարքագիծը երկրորդ աշխարհամարտում, 1945 թ. փոխեց իր վերաբերմունքը և եկեղեցամերժ դիրքորոշումից անցավ եկեղեցահանդուրժ քաղաքականության²⁶: Մինչ-պայմանավորված էր համաշխարհային պատերազմի բռնկումով: Ի. Ստալինը և իր վարչախումբը ստիպված էին անցկացնելու համընդհանուր ուժերի ու

²⁴ ՀԱԱ, 409, ց.1, գ. 754, թ. 2:

²⁵ Վավերագրեր, նշվ. աշխ., էջ 290:

²⁶ «1946-1948թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», համահայկական գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2009:

միջոցների մոբիլիզացիա, հետևաբար օգտագործելու նաև հայ եկեղեցու միջոցներն ու հնարավորությունները: Այնպես որ, մինչև 1938 թ. եղած վերաբերմունքի տրամաբանությամբ, եթե պատերազմը չխանգարեր, խորհրդային բռնապետության կամոք հայ եկեղեցին Հայաստանում հավանաբար կոչնչանար և էջմիածինը կանցներ զուտ պատմա-խորհրդանշական գոյության: Պատերազմական պայմաններում հայ եկեղեցու գոյությունը ապահովագրվեց, որովհետև այն կարևորվեց հակագերմանական ճակատում և պրոսովետական բարոյա-գաղափարական քարոզչության մեջ: Հայ եկեղեցական հաստատությունը պատերազմից շահած դուրս եկավ, որովհետև կարողացավ լիարժեք մասնակցել հակապատերազմական ուժերի «գորահավաքին» և սպասվածից ավելի նպաստ բերել հաղթանակի գործին: Իսկ դրա գինը, հայտնի էլ չէր, գոյություն ունենալու իրավունքն էր, թե պատերազմից հետո այդ էլ կանտեսվեր: Դատելով Ի. Ստալինի վարած հետպատերազմական քաղաքականության մեթոդներից, որոնց մեջ դեռ շարունակում էին առաջնային տեղ գրավել բռնությունն ու պետական ահաբեկչությունը, կարելի է ասել, որ պատերազմից հետո եկեղեցին գոյության իսկ շանս չէր ունենա, եթե այն ինչ-ինչ գործերի համար պետք չգար խորհրդային պետությանը: Բարեբախտաբար, Ի. Ստալինի հաշվարկներում եկեղեցին նույնպես տեղ գտավ. նա պետք էր գալու, որովհետև հետպատերազմյան պրոսովետական քարոզչության և ժողովրդական դիմանագիտության մեջ, ինչպես նաև սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման գործում եկեղեցու դերն անփոխարինելի էր լինելու: Սա է, որ նախատեսում էր Ի. Ստալինը դեռևս պատերազմը չավարտած՝ առանց բարձրաձայնելու այդ մասին իր վարչակազմում: Ահա այս տրամաբանությամբ է, որ եկեղեցին սկզբում համեստորեն ներգրավվում է հայրենադարձության նախապատրաստման աշխատանքներում, բայց շուտով պարզվելու է, որ զանգվածային հայրենադարձությունը, որպես խորհրդային կայսրության պետական ծրագիր, իրագործման փուլում (1946-1948 թթ.) բացառապես կախված է հայ եկեղեցու մասնակցության բարձր աստիճանից, որովհետև միայն հայ եկեղեցին կարող էր դառնալ հայրենադարձության կազմակերպման գլխավոր լծակ՝ իր նվիրապետական աթոռներով, թեմերով և այլևայլ միջոցներով: Իսկ հայ եկեղեցին պատրաստ էր իր լծակները տրամադրել հայրենա-

դարձության գործին, որովհետև Ի. Ստալինը Գևորգ Զ հետ հանդիպման ժամանակ հասցրել էր խոստումներ տալ ոչ միայն եկեղեցավարության նվազագույն պայմաններ ապահովելու ուղղությամբ, այլև հույս ներշնչել, որ հայրենադարձության միջոցով կազմակերպվող հայահավաքին հաջորդելու է Թուրքիայի նկատմամբ ներկայացվելիք քաղաքականապես հիմնավոր տարածքային պահանջատիրությունը, այսինքն հողահավաքը:

Այսպիսով, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը դադարեցրեց խորհրդային իշխանության հակաեկեղեցական «մամլիչի» գործունեությունը, եկեղեցին մասնակցեց հակաֆաշիստական ուժերի զորահավաքին և ակնհայտորեն ապացուցեց, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը անառարկելի հեղինակություն է սփյուռքահայության շրջանակներում: Խորհրդային ղեկավար Ի. Ստալինը, համոզվելով այդ հարցում, իր քաղաքական ծրագրերում հայ եկեղեցուն վերապահեց ետպատերազմյան մի կարևոր դեր՝ հայրենադարձության կազմակերպման գործում, դրա համար էլ 1945 թ. ապրիլին կայացավ Ստալին - Չորեքյան հանդիպումը և այդու պետություն - եկեղեցի հարաբերությունների կարգավորումը՝ թշնամական հակամարտումից դեպի համագործակցում:

Փաստորեն, պատերազմը ոչ միայն շեղեց բռնակալի ուշադրությունը, այլև սրբագրումներ պարտադրեց եկեղեցու հանդեպ վերաբերմունքի մեջ: Պարզվեց, որ հայ եկեղեցին պետության համար պիտանի է ոչ միայն պատեռեսուրսները վերականգնելու, ինչպես նաև ետպատերազմյան արտաքին հարաբերությունների մեջ ժողովրդական-կրոնական դիվանագիտության միջոցով միջազգային հասարակական կարծիք ձևավորելու գործում: Այսպիսով, կումը: Պետությունը հայ եկեղեցուն ոչնչացման չի մղում, թույլ է տալիս գրտաքին կուրսին: Գևորգ Զ այս մոդելը օգտագործեց ոչ միայն շնչելու, այլև հարաբերվելու այս մոդելը հետագայում՝ արդեն Ի. Ստալինի մահից հետո, շարունակեց նաև Վազգեն Առաջինը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը դադարեցրեց խորհրդային իշխանության հակաեկեղեցական «մամլիչի» գործունեությունը, եկեղեցին մասնակցեց հակաֆաշիստական ուժերի զորահավաքին և ակնհայտորեն ապացուցեց, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը անառարկելի հեղինակություն է սփյուռքահայության շրջանակներում: Խորհրդային ղեկավար Ի. Ստալինը, համոզվելով այդ հարցում, իր քաղաքական ծրագրերում հայ եկեղեցուն վերապահեց ետպատերազմյան մի կարևոր դեր՝ հայրենադարձության կազմակերպման գործում, դրա համար էլ 1945 թ. ապրիլին կայացավ Ստալին - Չորեքչյան հանդիպումը և այդու պետություն - եկեղեցի հարաբերությունների կարգավորումը՝ թշնամական հակամարտումից դեպի համագործակցում:

Բանալի բաներ՝ պետություն-եկեղեցի հարաբերություններ, խորհրդային, պատերազմ, Ի.Ստալին, Գ. Չորեքչյան:

ОТНОШЕНИЯ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ И СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ПЕРИОД МЕСТОБЛЮСТИТЕЛЬСТВА Г.ЧОРЕКЧЯНА

АЙК ЕНГИБАРЯН

Вторая мировая война приостановила антицерковную политику советской власти. Армянская церковь - как активная участница антифашистской мобилизации сил - демонстрировала свою влияние и авторитетность в кругах армянской диаспоры. Убедившись в этом, советский руководитель И. Сталин заранее включил в программу послевоенных восстановительных работ план репатриации армян, рассчитывая на действенно-организаторскую роль Армянской Апостольской церкви. Поэтому в апреле 1945 г. встреча Сталин - Чорекчян состоялась в атмосфере "взаимопонимания" и "согласия". Таким образом, вражеские отношения между государством и церковью превращаются в сотрудничество согласно уже разработанному механизму ведения новых взаимоотношений.

Ключевые слова - государство-церковь, советский, война, И. Сталин, Г.Чорекчян.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH AND THE SOVIET AUTHORITIES WHEN G.CHOREQCHYAN WAS IN OFFICE

HAYK YENGIBARYAN

The Second World War stopped the anti-church activities of the Soviet authorities in Armenia. The Armenian Churches in many countries took part in the recruitment of the antifascist forces. Unquestionably proving that Etchmiadzin, the spiritual center of Armenians is an authority in Diaspora. I. Stalin, the Soviet leader, convinced of this issue, granted the Armenian church a very significant role in his political programs-in the organization of the repatriation of Armenians of diaspora. Accordingly, in April 1945 a meeting of Stalin and Choreqchyan took place and in this way the hostility that existed between the state and church turned into cooperation.

Key words – the state-church relations, Soviet, I.Stalin, G.Choreqchyan.